

Jela Maresić

O TRANSKRIPCIIJI U KAJKAVSKOJ DIJALEKTOJ LEKSIKOGRAFIJI

dr. sc. Jela Maresić, Zavod za lingvistička istraživanja HAZU, jmaresic@hazu.hr, Zagreb

pregledni članak

UDK 811.163.42'374'282

rukopis primljen: 10. 6. 2013.; prihvaćen za tisak: 28. 11. 2013.

U radu se na odabranim primjerima iz objavljenih kajkavskih dijalektnih rječnika naznačuju neki problemi koji se pojavljuju pri transkripciji i interpretaciji dijalektne građe koja je u njima prezentirana. Razmatraju se moguća rješenja odabira transkripcije u leksikografskom opisu jednoga sustava (jednoga mjesnoga govora) i/ili pojedinoga dijalekta kajkavskoga narječja.

Ključne riječi: *transkripcija; dijalekatni rječnici; kajkavski*

1. Uvod

Tijekom razvoja hrvatske dijalektologije sustav se znakova za bilježenje fonema govora hrvatskih narječja razmjerno često mijenjao i nadopunjavao sukladno teorijskim spoznajama, ali i zbog pojedinačnih interpretacija, utjecaja drugih jezikoslovnih tradicija te, prigodno, ovisno o namjeni objavljenih radova i monografija, tiskarskim mogućnostima i sl. Iako su već početkom 20. stoljeća u dijalektološkim radovima hrvatskih jezikoslovaca bila riješena brojna pitanja znakovnoga sustava i, čini se, trebala su se rješavati samo pojedinačna pitanja, u kasnijim su se razdobljima razvoja dijalektologije pojavljivala i kolebanja. Stoga, gledajući unatrag, u dijalektološkim radovima, a posebice u kajkavskoj dijalektnoj leksikografiji glede znakovlja vlada poprilično šarenilo. Za iste jezične pojave – iste naglaske, foneme ili njihove realizacije rabe različiti znakovi, a i obrnuto, isti znakovi za različite fonološke i fonetske pojave. To je sa stanovišta obavijesnosti neekonomično jer se u mnogim radovima i monografijama za svaki pojedini znak ponajprije valja uputiti kakav je njegov izgovor i interpretacija. Posebice je takva neujednačena dijalektološka grafija neekonomična i zbunjujuća pri uključivanju dijalektne građe u druge tipove jezikoslovnih radova, priručnika i rječnika (npr. etimoloških, povijesnih i dr.).

Namjera ovoga rada nije pretenciozna, njime sasvim sigurno ne kanimo riješiti sve dvojbe oko bilježenja dijalektne građe, već samo želimo potaknuti dijalektologe da standardiziraju hrvatsko dijalektološko znakovlje. Ponudit ćemo neke prijedloge za transkripciju građe u kajkavskim dijalektnim rječnicima koji mogu naći primjenu i u drugim tipovima dijalektoloških radova.

Za potrebe lingvističkih atlasa koji su se počeli izrađivati početkom šezdesetih godina prošloga stoljeća Dalibor Brozović napisao je nekoliko radova o fonetskoj transkripciji. Upozorio je na probleme odabira glasovnih obilježja koja će se bilježiti, i povezano s time, probleme odabira prikladnih znakova. Za bilježenje dijalektne građe u lingvističkim atlasima odabire i predlaže fonetsku transkripciju jer smatra da je fonološka transkripcija pogodna za opis jednoga sustava, dok je za atlase bitna mogućnost usporedbe više jezičnih sustava. Odabirom fonološke transkripcije gube se fonetska obilježja više ili manje srodnih sustava. Osim toga, i pri fonološkom bilježenju jezičnih pojavnosti, moramo imati na raspolaganju fonetske znakove koji u određenom govoru predstavljaju fonološki relevantne glasove (usp. Brozović 1963: 93). Fonetsko bilježenje, kako ističe spomenuti autor, također ima nedostataka – primjerice, isti znak nema istu funkcionalnu vrijednost u različitim govorima, u jednom je govoru fonem, a u drugom fonetska varijanta. Pri fonetskoj transkripciji također valja unijeti ograničenja na fonetske pojavnosti. Zapisivač se nerijetko oslanja na vlastitu procjenu što je s fonetskoga gledišta relevantna jezična pojava, a što nije (v. isto). To dolazi do izražaja i kod bilježenja pojedinačnih riječi, a i pri bilježenju većih odsječaka govora u kojima se na granici riječi javlja niz fonetskih pojava.

Jedna od većih promjena u dotadašnjoj hrvatskoj dijalektološkoj tradiciji, a izazvana ponajviše utjecajem rada na lingvističkim atlasima jest bilježenje dužine dvotočkom.

Međunarodna fonetska abeceda (IPA – *International Phonetic Alphabet*) nije imala znatnijega utjecaja na hrvatsko fonetsko-fonološko znakovlje.¹

S obzirom da u dijalektološkim raspravama još uvijek nisu dokraja ujednačena pitanja transkripcije, vrlo je teško očekivati da će se i sastavljajući kajkavskih dijalektnih rječnika snaći u odabiru odgovarajućih znakova i, uopće, tipa transkripcije (fonetske ili fonološke). Pogotovo stoga što su rječnici usmjereni na leksičku i semantičku razinu, a manje na fonetsku i fonološku. Drugo je pitanje što su u posljednje vrijeme autori dijalektnih rječnika vrlo često entuzijasti bez lingvističkoga znanja.

Prije pristupanja izradi dijalektnoga rječnika potrebno je riješiti niz važnih konceptijskih pitanja oko izbora i načina obrade građe. Da bi se građa valjano interpretirala i zabilježila, prije svega treba utvrditi sustav razlikovnih jedinica, fonema. Dijalektološki gledano, vrlo su važne i fonetske osobine zbog što potpunijega prikaza istraživanoga govora. Međutim, sve izgovorne značajke fonema nisu podjednako važne niti ih je sve moguće zabilježiti.

¹ Ona ne odgovara niti fonološkom sustavu hrvatskoga jezika, a znakovlje je grafički toliko različito od uobičajenoga znakovlja latinične abecede koja se rabi u hrvatskom jeziku da bi bilo teško čitljivo. U hrvatskoj se dijalektologiji sporadično rabio znak *ε* za 'otvoreno' *e*.

Dosad je objavljeno tridesetak kajkavskih rječnika mjesnih govora koji pripadaju različitim tipovima leksikografskih uradaka (od manjih rječnika s nekoliko stotina natuknica, do onih s nekoliko tisuća²). Autori manjih rječnika nerijetko su usmjereni na razlikovni leksik, ponekad veću pozornost posvećuju općemu razgovornom leksiku, a opsežniji rječnici teže cjelovitijim opisima leksičkih sustava. Nekoliko rječnika sadrži građu iz više srodnih mjesnih govora ili dijalekta. Suvremena kajkavska leksikografija obogaćena je i rječnicima koji sadrže posebne leksičke slojeve, kao što su: rječnik posuđenica, frazeološki i dr.

Kao samostalna djela objavljeni su kajkavski dijalektni rječnici: Varaždina (Lipljin 2002), Gole (Večenaj – Lončarić 1997), Đurđevca (Maresić – Miholek 2011), Cerja kod Seseveta (Šatović – Kalinski 2012), Svetoga Đurđa (Belović – Blažeka 2009), pomurskih Hrvata u Mađarskoj (Blažeka – Nyomárkay – Rác 2009), Delnica (Pavešić – Magaš – Laloš 2006), Čabra (Malnar 2002), Fužina (Bujan-Kovačević 1999), Samobora (Žegarac Peharnik 2003), Žabna, Odre, Stupna, Sela i Grede iz okolice Siska (Bočina i dr. 2005), Krapine i Radoboja (Crnek 2008).

Popratni rječnici pridodani dijalektološkim i drugim tipovima monografija su: rječnik Vedešina i Umoka u Mađarskoj (Houtzagers 1999: 223–340), rječnik germanizama u đurđevačkom govoru (Piškorec 1997: 79–145), rječnik germanizama u podravskim kajkavskim govorima (Piškorec 2005: 139–228), frazeološki rječnici križevačko-podravskih govora (Maresić – Menac-Mihalić 2008: 49–208 i 213–314³), rječnik Ivanca (Hrg 1996: 45–126), donjosutlanski rječnik (Dujaković i dr. 2007: 243–317), rječnik govora Keče u Rumunjskoj (Krpán 1983).

Nekoliko je rječnika koji su pridodani dijalektološkim raspravama ili opisima kajkavskih govora te objavljeni u okviru znanstvenih ili stručnih časopisa: rječnik Virja (Fancev 1907: 379–389), rječnici Ozlja i okolice (Težak 1981: 339–420 i 1981a: 181–198), Turopolja (Šojat 1982: 440–483), Đurđevca (Maresić 1999: 193–253), Molva (Maresić 2010: 39–121), Brod-Moravica (Jurković 1969: 225–230).

Neki su rječnici objavljeni u zbornicima i časopisima bez popratnih opisa govora: rječnik Virja (Herman 1973: 73–99), Podravske Seseveta (Maresić 1996: 153–228), Mali frazeološki rječnik Podravske Seseveta (Maresić 1995: 219–236)⁴.

Osim što su različita opsega i namjene, kajkavski se dijalektni rječnici uvelike razlikuju kvalitetom, načinom leksikografske obrade te količinom jezičnih i metajezičnih podataka koje donose. Što se tiče transkripcije koja nas ovdje ponajviše zanima, uvidom i analizom navedenih rječnika dobiveni su zanimljivi i znakoviti rezultati.

Nekoliko rječnika nema označenih nikakvih izgovornih odrednica (rječnik Keče i Mali frazeološki rječnik Podravske Seseveta⁵, Rječnik istoznačnih i blisko značnih fra-

² Najopsežniji je *Rječnik varaždinskoga kajkavskoga govora* s oko 33000 natuknica (Lipljin 2002).

³ Osim dvaju frazeoloških rječnika, monografija sadrži i dva manja razlikovna rječnika.

⁴ Opisi govora Virja i Podravske Seseveta objavljeni su u drugim publikacijama (Fancev 1907; Maresić 1992).

⁵ U rukopisu toga rječnika frazemi su bili transkribirani fonološkom transkripcijom, međutim zbog tiskarskih nedostataka, fonološka je transkripcija u objavljenom radu u *Podravskom zborniku* izostala (Maresić 1995).

zema te dva manja glosara u knjizi *Frazeologija križevačko-podravskih govora s rječnicima*⁶).

U malom se brod-moravičkom rječniku bilježi samo mjesto naglasaka podebljanim slovima (npr. *hr̄ga*, Jurković 1969: 227). Rječnik Krapine i Radoboja također bilježi samo mjesto naglasaka znakom ' ispred samoglasnika (npr. *p'ikec* m., Crnek 2008: 50). Rječnik samoborskoga govora sadrži naglaske označene tradicionalnim znakovima ˘, ˆ, ˜ (npr. *māli trāven*, *vēliki trāven*, Žegarac Peharnik 2003: 91), ali bez drugih fonetsko-fonoloških značajki (kvalitete samoglasnika i dr.).

Ostali rječnici na različite načine bilježe leksičku građu.

Dijalektološka su leksikografska djela namijenjena ne samo dijalektolozima, nego i širem krugu korisnika, čitateljima dijalektalne književnosti, prevoditeljima, učenicima osnovnih i srednjih škola⁷ i dr. Autori moraju imati u vidu da ona moraju biti prihvatljiva i dostupna što širem krugu korisnika, a da pri tome zadovoljavaju osnovne zahtjeve dijalektologije.

U uvodima ili popratnim bilješkama autori ili znanstveni i stručni savjetnici koji su osmišljavali koncepciju rječnika obično daju napomene o transkripciji. U više kajkavskih rječnika izrijeком se navodi da je to tradicionalna hrvatska dijalektološka fonološka transkripcija, ali se, u pravilu, napominje da je prilagođena (npr. Lončarić 1997: XIV; Houtzagers 1999: 46; Lončarić 2002: V; Belović – Blažeka 2009: 44; Blažeka – Nyomárkay – Rácz 2009: 20–21 i dr.). Nekoliko rječnika ima, mogli bismo reći, „svoju transkripciju” (npr. Šatović – Kalinski 2012: 64), a neki su zbog tehničkih i stručnih propusta gotovo nečitljivi stoga ih nećemo posebice ni spominjati.

2. Akcentuacija

U rječnicima mjesnih govora s tronaglasnim sustavom naglasici su ponekad označeni tradicionalnim znakovljem koje je bilo uobičajeno do 80-ih godina 20. stoljeća u

⁶ Svi se frazemi i dijalektne riječi iz tih rječnika nalaze i u *Rječniku frazema* u istoj knjizi, a u njemu su označene izgovorne odrednice.

⁷ O potrebi prikupljanja i problemima koji se javljaju pri leksikografskoj obradi dijalektne i/ili arhaične građe za školsku uporabu pisao je Stjepko Težak. On ističe da su male zbirke dijalektnih riječi metodički vrlo korisno sredstvo u nastavi za učenike kojima je materinski govor zavičajni idiom: „Takve učeničke zbirčice riječi mogu biti poticajnije i korisnije nastavno sredstvo nego metodički savršeni jezični udžbenik ili priručnik. Pomoću njih jezična nastava postaje zornom i bliskom učeniku jer ga navodi na promatranje nečega što je čvrsto vezano uz njegove osjećaje, doživljaje i svijet u kojem se kreće” (Težak 1989: 149). „Pronalaženje najpogodnije književnojezične zamjene za dijalektnu riječ, određivanje njena točnoga značenja može biti ishodište za vrlo kreativne leksičke vježbe koje kod učenika razvijaju sposobnosti zapažanja, razlikovanja, poistovjećivanja, definiranja i izražavanja” (isto, 150). *Mali slikovni rječnik zavičajnoga govora Žabna, Odre, Stupna, Sela i Grede* kod Siska (2005) koji su objavili profesorice i učenici OŠ Sela u suradnji s dijalektolozima iz Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje nadilazi tako zamišljenu i osmišljenu nastavu hrvatskoga jezika. Učenici su skupili oko 4500 riječi općega leksika te ih ilustrirali prigodnim crtežima tako da je to kvantitativno, ali i po načinu leksikografske obrade vrlo vrijedno djelo. Druga je takva vrijedna monografija *Donjosutlanski govor i običaji* (Dujaković i dr. 2007) nastala također na poticaj prof. Težaka, a u suradnji profesorica, njihovih učenika te dijalektologa iz Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

hrvatskoj dijalektološkoj literaturi: ˘, ˆ, ˜, ˘ (npr. u turopoljskom rječniku: *držāti*, *držālo*, *dvā*, Šojat 1981: 446). Međutim, u kasnijim je desetljećima došlo do nekih promjena. U varaždinskom je rječniku kratki naglasak označen iktusom ispred naglašenoga samoglasnika (npr. *m'orti*, Lipljin 2002: 418), a dugosilazni i kajkavski akut (kajkavski dugi naglasak uzlazne intonacije) označeni su odgovarajućim tradicionalnim znakovima (npr. *mōst*, *mōzol*, Lipljin 2002: 418 i 419). Slikovni rječnik govora iz okolice Siska ima sljedeće znakovlje: iktus ' , kao oznaka za kajkavski kratki, smješten je iznad naglašenoga samoglasnika (npr. *lūkna*, Bočina i dr. 2005: 84); znak ˘ koji u standardnome hrvatskom jeziku i u štokavskom narječju označuje dugouzlazni naglasak, korišten je za označivanje kajkavskoga akuta ˜ (kajkavskoga dugoga naglasaka uzlazne intonacije) (npr. *lūjnək*, Bočina i dr. 2005: 84); za dugosilazni naglasak korišten je uobičajeni znak ˆ (npr. *lisjāk*, Bočina i dr. 2005: 82). U rječniku govora Cerja kraj Sesveta autori su rabili znakove: ˘ za kajkavski kratki naglasak (npr. *jāpa*, *jāpek*, Šatović – Kalinski 2012: 185); ˜ za kajkavski akut (npr. *jārem*, Šatović – Kalinski 2012: 185); 'krović' ˆ za dugosilazni (npr. *jamičati*, Šatović – Kalinski 2012: 184).

Kao posebno pitanje javlja se način bilježenja naglasaka u kajkavskim dijalektima koji u osnovi imaju dvonaglasni sustav (npr. podravski i goranski) te u sustavima u kojima je fonološki relevantno samo mjesto naglasaka, a intonacija i kvantiteta nemaju fonološku vrijednost (npr. međimurski).

Objavljeno je nekoliko rječnika podravskih kajkavskih govora i u svima su naglasci bilježeni u fonološkoj transkripciji – označene su dužine i mjesto naglasaka. Dugi se uzlazni naglasak kajkavske realizacije fakultativno može pojaviti na pretposljednem dugom naglašenom samoglasniku u riječi ili u naglasnoj cjelini. Niti jedan objavljeni rječnik podravskih kajkavskih govora ne bilježi takve fonetske realizacije uzlaznoga naglasaka ni u natuknicama niti u primjerima govora. Autori su pomoću različitih grafičkih rješenja označivali fonološki relevantne akcenatske odrednice. U nekim je rječnicima označeno mjesto naglasaka iktusom ispred samoglasnika, a dužine dvotočkom iza samoglasnika (npr. *dropt'ina*, *dru:Žg'ati*, Sesvete, Maresić 1996: 165; *p'ę:već*, Đurđevac, Maresić 1999: 225). U golskom se rječniku za nenaglašenu dužinu rabi znak ˘ iznad samoglasnika, kratki je naglašeni samoglasnik označen iktusom ' , a dugi naglašeni kombinacijom dužine i iktusa iznad samoglasnika (npr. *čōbēti*, *čkomēti*, *čmēļec*, Gola, Večenaj – Lončarić 1997: 37). U tri objavljena podravska rječnika kajkavska je građa bilježena znakovima ˘, ˆ, ˜ (npr. *Zvlēkēļ je kōžu*, *nēsō ga ođerāli*, Sesvete, Maresić – Menac-Mihalić 2008: 112; *nāstir*, *nastirtāti*, Molve, Maresić 2010: 75; *čmŕgay*, *čmēļec*, *čōbēti*, Đurđevac, Maresić – Miholek 2011: 111) s napomenom da se samoglasnik označen znakom za dugosilazni naglasak ˜ na pretposljednem slogu riječi ili naglasne cjeline, može realizirati i uzlazno kao ˘.

Znakovima ˘, ˆ bilježena je i dijalektna građa iz dvonaglasnih sustava arhaičnih kajkavskih govora Vedešina i Umoka u Mađarskoj (npr. *rōža*, *rūho*, *rušili se*, Houtzagers 1999: 307). U tim su govorima ukinute nenaglašene dužine.

Objavljeni rječnici goranskih govora također različito bilježe naglasna obilježja. U fužinarskom je dugi naglasak (dugosilazni) označen 'krovićem' ˆ (*pišće*, Bujan-Kovačević

1999: 42), a kratki alternativnim znakom ̣ (npr. *pīpica*, Bujan-Kovačević 1999: 42). Pojavljuje se i treći znak ˘ na slogotvornom ṛ koji nije spomenut u završnoj bilješci (npr. *přčētina*, *přčiti se*, Bujan-Kovačević 1999: 46). Za nj korisnik rječnika koji ne poznaje te govore ne može utvrditi kada označuje kratko, a kada dugo slogotvorno ṛ. U rječniku govora čabarskoga kraja kratki je naglasak označen iktusom ispred samoglasnika, a dugi iktusom ispred i dvotočkom iza samoglasnika (npr. *mast'iček*, *m'a:ša*, Malnar 2002: 127).

U međimurskim su govorima ukinute opreke dugo – kratko i uzlazno – silazno. Fonološku vrijednost ima samo opreka naglašeno – nenaglašeno, stoga je u rječniku pomurskih Hrvata bilježeno samo mjesto naglasaka iktusom ˘ ispred naglašenoga samoglasnika (npr. *l'ukña*, Blažeka – Nyomárkay – Rác 2009: 149).

Bez obzira što je u većini slučajeva jasno o čemu se radi, ako se građa bilježi fonološki, valjalo bi ujednačiti način bilježenja naglasaka u jezičnim sustavima u kojima nema opreke po intonaciji.

Stjepan Ivšić opisao je kajkavski naglasni sustav u znamenitoj raspravi *Jezik Hrvata kajkavaca* s dijakronijskoga gledišta, ali je isto tako potanko opisao i njegovu fiziologiju (Ivšić 1936: 66–69). Za označivanje naglasaka rabi znakovlje kojim se mogu obuhvatiti gotovo svi kajkavski govori: ˘ za kajkavski kratki naglasak koji se fonetski može realizirati i kao tromi ˘, ˆ za dugosilazni, ˜ za kajkavski uzlazni te ˉ za nenaglašenu dužinu.

U hrvatskim narječjima razlikujemo pet naglasaka i nenaglašenu dužinu koji se označuju sljedećim znakovljem: ˘, ˆ, ˜, ˉ, ˉ. Njihova realizacija, naravno, u pojedinim narječjima, dijalektima i/ili govorima nije uvijek ista. Međutim, hrvatski dijalektni prostor, iako je vrlo raznolik u svojim pojavnostima, doživljavamo kao cjelinu. Stoga smatramo da bi se iste, ili približno iste pojavnosti, trebale označivati na isti način.

3. Samoglasnici

Niz rječnika ne bilježi nikakve izgovorne vrijednosti fonema, već se rabi grafija standardnoga hrvatskoga jezika (npr. fužinarski, samoborski te drugi manji rječnici).

Kao što je već rečeno, značajniji kajkavski dijalektni rječnici rabe uglavnom prilagođenu hrvatsku fonološku transkripciju. Tako, primjerice, u uvodnom dijelu varaždinskoga rječnika *Uz varaždinski rječnik* Tomislava Lipljina Mijo Lončarić navodi da se fonološka transkripcija primjenjuje i u natuknicama i u primjerima uporabe (npr. *v s'ęlo*, *z tōbom*, što se izgovara *fsęlo*, *stōbom*, Lončarić 2002: V). Zatvoreni se izgovor bilježi točkom ispod samoglasnika *a*, *e*, *o*, a otvoreni zarezom *ę* (v. isto).

Fonetske pozicijski uvjetovane varijante, npr. zatvoreno [a] u dugim slogovima, bilježe, primjerice, turopoljski, varaždinski, rječnik kajkavskih govora sela kod Siska i dr. U golskome su rječniku posebnim znakovima označeni „zatvoreno” [o] i „srednje” [e] iako oni u tom govoru nisu fonemi. Stjepko Težak u opisu ozaljskoga govora u pravilu posebno ne obilježava zatvorene vokale jer je prema njegovu istraživanju svako dugo *a*, *e* i *o* zatvoreno. Posebno označuje samo iznimke od toga pravila. Osim drugih fonetskih

značajki, nekoliko objavljenih podravske kajkavske rječnika bilježi specifični izgovor samoglasnika /u/, i to, prekriznenom crtom [u] (npr. *odvugnóti*, Gola, Večenaj – Lončarić 1997: 232; *lūska*, Molve, Maresić 2010: 69; *gūta*, Đurđevac, Maresić – Miholek 2011: 207). Taj se znak rabi u *Općeslavenskom lingvističkom atlasu* (Moskva 1965: 12). Nekoliko je fonetskih realizacija labijaliziranoga visokoga glasa koji je izgovorom između /u/ i /i/, a u hrvatskoj se dijalektologiji za njih rabe znakovi: *û, ü, u*. Ako je izgovorom bliže fonemu /i/, obično se bilježi znakom *ü*, a ako je bliže /u/, rabi se znak *û*. Podravski samoglasnik označen znakom *u* bio bi izgovorom približno između *û* i *ü*. Zapisivač ima potrebu zabilježiti što je moguće više izgovornih vrijednosti koje daju svakom govoru posebnu boju, po kojima se pojedini govori razlikuju. Dijalekti su toliko raznoliki u svom bogatstvu da ni vrlo podroban opis i velik broj znakova kojima se bilježe izgovorne vrijednosti glasova nije dovoljan. Postavlja se pitanje koji znak odabrati pri bilježenju vrlo sličnih glasova i njihovih izgovornih nijansi, ali i općenito treba li, i koje, fonetske značajke zabilježiti. Zanimljivo i inventivno rješenje za taj problem ponudile su autorice *Ozvučene čitanke iz hrvatske dijalektologije* Mira Menac-Mihalić i Anita Celinić. One navode da su transkripcijski znakovi „polje” u vokalskome trokutu, a ne „točka”, kako ih obično doživljavamo. Odatle proizlazi mogućnost da se polja u jednome dijelu i preklapaju, zbog čega se glas koji se tvori u području preklapanja može bilježiti i jednim i drugim znakom (Menac-Mihalić – Celinić 2012: 29). O istraživaču ovisi koji će znak odabrati i dosljedno ga bilježiti u transkripciji. To primjerice, možemo usporediti sa spektrom boja koje su u različitim međusobnim odnosima i kontrastima, ali se ne može sa sigurnošću utvrditi gdje je točan prijelaz iz jedne boje u drugu.

Možemo zaključiti da autori kajkavske dijalektne rječnika, iako se uglavnom drže fonološke transkripcije, ipak čine ustupke i bilježe pojedine fonetske osobitosti koje smatraju znakovitim za istraživani govor. To je s jedne strane razumljivo, jer bi se bilježenjem isključivo fonoloških jedinica izgubile brojne dijalektne specifičnosti, međutim, problem može nastati zbog proizvoljnoga odabira koja će se fonetska obilježja bilježiti, a koja ne. Osim toga, očekuje se da su znakovi međusobno kompatibilni, da „pokrivaju” iste ili barem slične fonetske i fonološke pojave u različitim sustavima.

4. Suglasnici

U kajkavskim se dijalektnim rječnicima najčešće pojavljuje problem bilježenja sljedećih suglasnika: /č/, /č̣/, /ḷ/, /ñ/, /x/, /j/, /ʒ/.

Govori kajkavskoga narječja većinom imaju dvije palatalne afrikate /č̣/ i /č̣/ koje se izgovorom razlikuju od hrvatskih standardnojezičnih označenih grafemima *č* i *dž* te se u dijalektološkoj literaturi bilježe „trorogim” znakovima. Fonem /č̣/ izgovorom je između /č̣/ i /č̣/, a /č̣/ između /č̣/ i /č̣/. U objavljenim se kajkavskim dijalektnim rječnicima nude različita rješenja za njihovo bilježenje. U nekim rječnicima (npr. golskom, đurđevačkom i molvarskom) dosljedno su označeni tim dijalektološkim znakovima (npr. *Žučkati*, Večenaj – Lončarić 1997: 60; *Žuržev'ęčki*, Maresić 1999: 202; *Ždn*, Maresić 2010: 52). Drugi rječnici za fonem /č̣/ nerijetko rabe grafem *č* iz standardnoga

jezika (npr. *pišče*, Šojat 1982: 462; *dugočâsen*, Bočina i dr. 2005: 44 itd.), a fonem se /ž/ različito bilježi – u varaždinskom i sesvetskom rječniku označen je kao „dvorogo” ž (*žúnč*, Lipljin 2002: 145; *pr'ęža*, Maresić 1996: 200), u turopoljskom kao ġ (*ġęp*, Šojat 1982: 446), u rječniku sela iz okolice Siska i đurđevačkom iz 2011. kao standardnojezično đ (*inđelęr*, Bočina i dr. 2005: 60; *đōnka*, Maresić – Miholek 2011: 151) itd.

Ponekad se za palatalne afrikate u istom radu, ali na različitim jezičnim razinama rabe po tri ili četiri različita znaka (npr. u opisu turopoljskih govora Antun Šojat u popisu konsonanata, poglavlje *Inventar fonema*, rabi znakove č i ž (Šojat 1982: 351), u poglavlju *Fonetske karakteristike i distribucija alofona* znakove č' i ž' (Šojat 1982: 351), u *Primjerima govora* u fonetskom zapisu znakove [č̣] i [ẓ̌] (npr. [Ot prōlēč̣a], [roẓ̌ęna], Šojat 1982: 439), a u primjerima u tekstu, natuknicama i primjerima u *Rječniku č i ġ* (npr. *čęr*, *tuġīna*, Šojat 1982: 443 i 476). Dakako, tu se radi o različitim razinama, ali, ipak, pokazuje i veliko kolebanje i nesigurnost u odabiru odgovarajućih znakova.

Bezvučni se velarni spirant [x] u svim rječnicima bilježi grafemom h kao i u hrvatskom standardnom jeziku, dok se u stručnoj dijalektološkoj literaturi prema fonetskoj transkripciji bilježi posebnim znakom [x]. Taj je znak neprikladan za šire čitateljstvo pa ga autori rječnika izbjegavaju.

Palatalni se sonanti /j/ i /ń/ u standardnom hrvatskom jeziku bilježe dvoslovima lj i nj. U dijalektološkim su se tekstovima ustalili znakovi ḷ i ṇ. Tako su obično označeni i u rječnicima (npr. u varaždinskom *ḷucki*, *ṇuška*, Lipljin 2002: 380 i 514). To je i jedino prihvatljivo rješenje jer u govorima kajkavskoga narječja postoji i nesliveni izgovor koji valja bilježiti dvoslovom (l+j). U mnogim su se kajkavskim govorima /j/ i /ń/ depalatalizirali, stoga ih nema ni u nekoliko rječnika koji sadrže građu iz toga tipa govora (npr. *ḷudi*, *ḷęšnak*, Šojat 1982: 454 i 455).

Za nazalno j (palatosubdentalni nazal) u rječniku pomurskih Hrvata rabi se znak ĩ (npr. *sv'īia*, Blažeka – Nyomárkay – Rác 2009: 466) što je, eventualno, opravdano u tom rječniku. Govor pomurskih Hrvata nije tronaglasni pa ne mogu doći u koliziju znakovi za kajkavski akut na samoglasniku i (ĩ) te na nazalno j (ĩ). Bez obzira na to, bilo bi bolje da su autori rabili znak ĵ.

Zvučna dentalna afrikata /z/ rubna je u kajkavskim govorima. Pojavljuje se u nekim podravskim kajkavskim rječnicima (npr. *b'ęzgov*, *bęzn'oti*, Maresić 1996: 155). U inventaru konsonanata vedešinskoga i umočkoga govora nije navedena (Houtzagers 1999: 51), ali se u primjerima pojavljuje označena grafemima dz: *đnudzęm*, *odzdōl*, *odzgōr* (Houtzagers 1999: 288).

U većini govora kajkavskoga narječja na kraju riječi ne mogu stajati zvučni šumnici, već na njihovu mjestu dolaze bezvučni šumnici (npr. *grāt*, G jd. *grāda*, Varaždin, Lipljin 2002: 210). U nekim se govorima zvučni šumnici obično realiziraju „poluzvučno”, kao napeti zvučni (npr. *grāđ*, G jd. *grāda*, Đurđevac, Maresić – Miholek 2011: 199). Autori kajkavskih dijalektnih rječnika pri obradi građe na različite načine rješavaju te probleme. Primjerice varaždinski, golski i rječnik govora iz okolice Siska bilježe obezvučenje i u natuknicama i u primjerima govora odgovarajućim grafemima za bezvučni

šumnik (npr. *rět*, *r'ęda*; *B'ęz r'ęda ję nadr'obil*; *rět ję*, Lipljin 2002: 857 itd.). Od toga se pravila odstupa kod prijedloga jer oni nikad nisu stajali pred pauzom. Tako se postupa i u primjerima u kojima prijedlog dolazi ispred bezvučnoga šumnika u govornom lancu (npr. *'Opal ję z kr'ova*, Lipljin 2002: 1151). Ipak se sporadično pojavljuju i primjeri obezvučenja u takvim pozicijama: *Náj se š nēm igráti...* (Večenaj – Lončarić 1997: 14).

U ozaljskom su rječniku u natuknici bezvučni šumnici na kraju riječi označeni superskriptom iznad krajnjega zvučnoga šumnika (npr. *b^v*, *d^t*, itd.), a u primjerima govora odgovarajućim grafemima za bezvučni šumnik (npr. *óbrov^f m.* – *Na obróvu je čüda jágot létus* (Težak 1981: 383); *gäd^t* – *Gäda se više bojím nek ridóvke* (Težak 1981: 357).

U rječniku kajkavskih govora Vedešina i Umoka u Mađarskoj autor je u natuknicama bilježio samo foneme, a u primjerima govora njihove realizacije (npr. pod natuknicom *mläd* između ostalih, navodi i sljedeći primjer: *tí si uš mlät člòvęk*, pod natuknicom *prék/prĭk*: *pręg ðdņęs*; *nę pustē prĕk* (Houtzagers 1999: 277 i 300).

Tako postupa i Antun Šojat u turopoljskom rječniku. Pod natuknicom *rĕd* navodi primjer: *ide pĕvi rĕt*, a pod natuknicom *rōg*: *vodĕr je ot krävę rōk*, *tĕrom stoi brūs* (Šojat 1982: 468). U posljednjem primjeru vidimo da je obezvučenje zabilježeno i u sandhi poziciji u prijedloga ispred bezvučnih šumnika (*ot krävę*).

Takav je način bilježenja dobar jer se natuknica u leksikografskom članku obično stavlja u polazni oblik (imenice u N jd., glagoli u inf. itd.), pa se čini logično da se i zabilježi njezin uopćeni fonološki lik. A u primjerima se govora bilježi ono, ili približno ono, što je stvarno izgovoreno.

Na taj se način, između ostaloga, izbjegava i stvaranje lažnih homonima u leksikografskim natuknicama: npr. *l'uk*, *l'uga* ≠ *luk*, *l'uka*; *lūk*, *lúga* ≠ *lúk*, *lúka* (Lipljin 2002: 377); *rók*, *róga* ≠ *rok*, *roka* (Večenaj – Lončarić 1997: 324).

U pravilu, ako se bilježi obezvučenje ispred pauze i ispred bezvučnih, valjalo bi bilježiti i „zvučnu” realizaciju bezvučnih parnjaka u shandiju: *ide g doktoru*, *g bratu* itd. No, veliko je pitanje koliko se daleko može ići u fonetskom bilježenju s obzirom da može biti dovedena u pitanje razumljivost zabilježenoga teksta.

5. Zaključak

Uopćeno gledajući, autori se zapaženijih kajkavskih dijalektnih rječnika pri transkripciji uglavnom drže tradicionalnoga hrvatskoga dijalektološkoga znakovlja, ali ga u pravilu više ili manje modificiraju, ovisno o značajkama obrađivanoga govora, o namjeni rječnika, zamišljenom potencijalnom korisniku i sl. Fonetska su obilježja sa stanovišta leksikologije i leksikografije manje važna jer su te jezikoslovne discipline usmjerene prvenstveno na riječi, njihova značenja te unutarsustavne leksičke odnose. Reduciranje znakovlja i bilježenje samo fonemskih jedinica olakšava praćenje leksičko-semantičke razine sustava. Pri uključivanju kajkavske leksičke građe u komparativne odnose s leksikom drugih narječja i jezika te u jezikoslovne radove i priručnike različitih tipova (npr. povijesne i etimološke rječnike itd.) fonetska obilježja opterećuju rječnik. Među-

tim, kad se radi o rječniku dijalekta u kojem je leksikografski obrađena građa više srodnih govora, da bi se istaknula njihova međusobna razlika, boljim se čini fonetski zapis. Koje će fonetske značajke zabilježiti, ovisi o procjeni i odluci samoga autora ili o dogovoru suradnika koji izrađuju koncepciju rječnika. Nemoguće je i nepotrebno označiti svaku izgovornu značajku te valja napraviti izbor onih koje su bitne za istraživani govor i određuju njegov položaj unutar dijalekta ili narječja u cjelini.

Predlažemo fonološki zapis leksema u rječničkoj natuknici jer je ona uopćeni lik, a u primjerima govora, ovisno o autorovu stavu i raspoloživoj dijalektnoj građi, poželjnije bi bilo fonetsko bilježenje⁸. To ne znači da se i u natukničkoj riječi u rječniku ne može označiti i koja značajnija izgovorna karakteristika fonema (npr. *q*, *ü* i sl.).

Autori su se ponekad zbog nedostatnih tehničkih mogućnosti morali odlučivati za kompromisna rješenja, što je u uvodima rječnika u većini slučajeva i istaknuto. Standardni računalni fontovi nisu imali odgovarajućih znakova za dijalektološke potrebe. Međutim, u današnje vrijeme postoji posebno izrađen sustav dijalektoloških znakova koji je u Znanstvenoistraživačkom centru SAZU u Ljubljani razvio dr. sc. Peter Weiss⁹. On ima velik raspon znakova koji pokrivaju gotovo sve pojedinačne sustave govora, stoga više ne postoji tehnički razlog zbog kojega bi se moralo pribjegavati polovičnim rješenjima. Različiti su grafički znakovi za iste jezične pojave, i obrnuto, za iste jezične pojave različiti znakovi, vrlo neekonomični, posebice kada se u jezikoslovnim radovima paralelno navode citati iz različitih izvora od kojih svaki ima svoje znakovlje. Stoga bi valjalo što prije standardizirati hrvatsku dijalektološku transkripciju u onim dijelovima u kojima još ne postoji suglasje, a naravno i utjecati na autore dijalektnih leksikografskih i drugih djela da ju sustavno primjenjuju.

Literatura i izvori

- Babić, Stjepan i dr., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Globus – Nakladni zavod, Zagreb, 1991.
- Barić, Eugeniya i dr., *Hrvatska gramatika* (3. izdanje), Školska knjiga, Zagreb, 2003.
- Belović, Stjepan, Đuro Blažeka, *Rječnik Svetog Đurđa (Rječnik ludbreške Podravine)*, Zagreb, 2009.
- Blažeka, Đuro, Nyomárkay István, Rácz Erika, *Mura menti horvát tájszótár – Rječnik pomurskih Hrvata*, Budapest, 2009.
- Brozović, Dalibor, „O fonetskoj transkripciji u Srpskohrvatskom dijalektološkom atlasu”, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, VI, Novi Sad, 1963., str. 93–116.
- Brozović, Dalibor, „O alofonskoj problematici u hrvatskoj ortoepiji (Fonemi i alofoni u standardnome hrvatskosrpskom jeziku)”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 9, 1971. – 1972., str. 5–24 + tablica.

⁸ Najbliže su takvu principu Šojatov i Houtzagertsov rječnik.

⁹ Dostupan je na mrežnim stranicama Znanstvenoistraživačkoga centra SAZU u Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.sl>); (<http://ZRCola.zrc-sazu.sl>).

- Brozović, Dalibor, „O fonetskoj transkripciji”, u knjizi *Fonološki opisi srpskohrvatskih/ hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Posebna izdanja*, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981., str. 17–25.
- Brozović, Dalibor, „Fonologija hrvatskoga književnoga jezika”, str. 379–452, u: Stjepan Babić – Dalibor Brozović – Milan Moguš – Slavko Pavešić – Ivo Škarić – Stjepko Težak, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: HAZU – Globus, 1991.
- Bujan-Kovačević, Zlata, *Fužinarski kaj*, Fužine, 1999.
- Crnek, Viktor, *Kaj ne bi pozabili*, Krapina, 2008.
- Donjosutlanski govor i običaji. Zbornik kajkavske ikavice*, Priredile: Natalija Dujaković, Jasna Horvat, Božica Jakolić, Vjera Pešut, OŠ Ivana Perkovca, Šenkovec, 2007.
- Fancev, Franjo, „Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie”, *Archiv für slavische Philologie*, 29, Berlin, 1907., str. 305–389.
- Herman, Josip, „Prilog poznavanju leksičkog blaga u govoru Virja (Podravina)”, *Filologija*, 7, Zagreb, 1973., str. 73–99.
- Houtzagers, Peter, *The Kajkavian Dialect of Hidegség and Fertőhomok*, Atlanta – Amsterdam, 1999.
- Hrg, Franjo, *Ivanečki govor i rječnik*, Ivanec, 1996.
- Ivšić, Stjepan, *Jezik Hrvata kajkavaca*, pretisak iz Ljetopisa Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 48, za godinu 1934./35., Zagreb, 1936. [2012. pretisak] 7– 48 + karta.
- Jurković, Viktor, „Brodmoravičko narječje”, u knjizi *Brod-Moravice*, pripremio i uredio V. Jurković, Brod Moravice, 1969., str. 207–231.
- Krpan, Stjepan, *Hrvati u Keči*, Zagreb, 1983.
- Lipljin, Tomislav, *Rječnik varaždinskoga kajkavskog govora*, Varaždin, 2002.
- Mali slikovni rječnik zavičajnoga govora Žabna, Odre, Stupna, Sela i Grede*, Priredile: Đurđica Bočina, Dubravka Gregurić, Draženka Kušević, Višnja Šimanović, Leksikografska obrada: Mijo Lončarić, Sela, 2005.
- Malnar, Slavko, *Pamejnek. Govor u čabarskom kraju*, Čabar, 2002.
- Maresić, Jela, „Fonološki i morfološki opis govora Podravske Sesveta”, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 446, Zagreb, 1992., str. 71–92.
- Maresić, Jela, „Mali frazeološki rječnik govora Podravske Sesveta”, *Podravski zbornik* 1995., Koprivnica, 1995., str. 219–236.
- Maresić, Jela, „Rječnik govora Podravske Sesveta”, *Filologija*, 27, Zagreb, 1996., str. 153–228.
- Maresić, Jela, „Đurđevečki rječnik”, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 11, Zagreb, 1999., str. 187–254.

- Maresić, Jela, Mira Menac-Mihalić, *Frazeologija križevačko-podravskih kajkavskih govora s rječnicima*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2008.
- Maresić, Jela, „Govor i rječnik Molvi”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 16, Zagreb, 2010., 1–124.
- Maresić, Jela, Vladimir Miholek, *Opis i rječnik đurđevečkoga govora*, Đurđevac, 2011.
- Menac-Mihalić, Mira, Anita Celinić, *Ozvučena čitanka iz hrvatske dijalektologije – Sveučilišni udžbenik s nosačem zvuka*, Knjigra, Zagreb, 2012.
- Pavešić, Marija, Blaženka Magaš, Željko Laloš, *Réjč do ríči. Beséjdnék déjuonského devoána. Rječnik delničkoga govora*, Adamić, Delnice – Rijeka, 2006.
- Piškokrec, Velimir, *Deutsches Lehngut in der kajkavisch-kroatischen Mundart von Đurđevac in Kroatien*, (Schriften zur deutschen Sprache in Österreich; Bd. 22), Frankfurt an Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, 1997.
- Piškokrec, Velimir, *Germanizmi u govorima đurđevečke Podravine*, Zagreb, 2005.
- Sabol, Mijo, *Rječnik kajkavskih riječi Đelekovca i okolice: kak so govorili naši stari*, Koprivnica, 2004.
- Šatović, Franjo, Ivan Kalinski, *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga prigorsčkoga govora zagrebečkoga Čerja*, Zagreb, 2012.
- Škarić, Ivo, „Fonetika hrvatskoga književnoga jezika”, str. 61–377, u: Stjepan Babić – Dalibor Brozović – Milan Moguš – Slavko Pavešić – Ivo Škarić – Stjepko Težak, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: HAZU – Globus, 1991.
- Šojat, Antun, „Turopoljski govori”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 6, Zagreb, 1982., str. 317–493.
- Težak, Stjepko, „Ozaljski govor”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 5, Zagreb, 1981., str. 203–428.
- Težak, Stjepko, „Dokle je kaj prodro na čakavsko područje”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 5, Zagreb, 1981., str. 169–200.
- Težak, Stjepko, „Dijalekatni rječnici u svjetlu jezičnonastavne problematike”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 8, Zagreb, 1989., str. 145–152.
- Večenaj, Ivan, Mijo Lončarić, *Rječnik govora Gole*, Zagreb, 1997.
- Вопросник общеславянского лингвистического атласа*. Издательство Наука, Москва, 1965.
- Weiss, Peter, Sustav znakova ZRCola (<http://ZRCola.zrc-sazu.sl>) Znanstvenoistraživački centar SAZU u Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.sl>).
- Žegarac Peharnik, Milan, *Mali tematski rječnik samoborskoga kajkavskog govora: posvećeno 760. godišnjici povelje Bele IV. gradu Samoboru*, Samobor, 2003.

SUMMARY

Jela Maresić

ON TRANSCRIPTION IN KAJKAVIAN DIALECTAL LEXICOGRAPHY

In Croatian dialectal tradition a system for phonetic transcription with standardised symbols has largely become established. However, in Kajkavian dialectal lexicographic practice, depending on the circumstances (purpose of the dictionary, users, printing possibilities etc.), it is not infrequently adapted and changed. The experience of producing Kajkavian dialectal dictionaries has shown that the adopted principles are very hard to carry out consistently in the case of concrete dialects. In the paper, based on examples from published dictionaries, some of the problems that occur in transcription and interpretation of dialectal material are analysed.

Key words: *transcription; dialectal dictionaries; Kajkavian*